

## Fenomenologie vnímání Merleau-Pontyho ve vztahu k dichotomii v české výtvarné výchově

Autor: Dagmar Kotlíková

### Abstract

*Phenomenology of Perception of Merleau-Ponty in the Relation to a Dichotomy inside the Czech Art Education.* – The article deals with the long-standing problem of artificially created polarizations not only inside the Art Education in the Czech Republic but also in a culture generally. The European cultural tradition split a human consciousness up, which is a subject of cultural education, to inanimate, separated islands. Merleau-Ponty's characterization of the phenomenological body could help to undermine what had been a long-standing conception of perception and consciousness. The consciousness, the world, and the human body as a perceiving thing are intricately intertwined and mutually engaged. The article is illustrative of how his corporeity of consciousness as much as an intentionality of the body should be a solution to a sundered view.

**Keywords:** artificial polarization, thinking and perception, theory of empiricism, of intellectualism and phenomenological body, dynamism, ambiguity, education

**Klíčová slova:** umělá polarizace, myšlení a vnímání, teorie empirismu, intelektualismu a fenomenálního těla, dynamismus, dvojsmysl, výchova

### Úvod

Předpoklad, že výchova a konkrétně estetická výchova, která spadá do předmětu zájmu autorky následujícího textu, by měla vycházet a následně směřovat k samotnému člověku, formám jeho vnímání či způsobů prožívání, je již dlouhodobě pozitivně přijímaným požadavkem. Naopak po celá desetiletí, ba dokonce staletí, jen obtížně uprostřed své teoretické základny hledá ona kulturní výchova cestu z bludného kruhu uměle nastavené dichotomie racionalismu versus tendence k emocionalitě. Např. filosof Bertrand Russell přirovnává vývoj evropské kultury k pohybu velkého kyvadla, které symbolizuje pohyb mezi oběma extrémně vyhraněnými vrcholy. Takto evropskou kulturou nastavený mechanismus rytmitizuje vnitřní struktury i ve výchově. Období modernismu sice rozšiřovalo klasicky stanovené rámce toho, co jedinec může zahrnout do svého percepčního pole, ale nepodařilo se mu prolomit rigidně stanovené bariéry separovaných území. Zdálo by se, že tuto obtíž dokázal překonat pluralitně vyhlížející postmodernismus. Opak je však pravdou.

Výtvarná výchova, která živě reaguje na proměny společenské situace, společně s jinými výchovami, poněkud bezradně čelí ideologickým nástrahám postmodernismu typickým svým rozmělněním, kdy se vše mění v nespoutanou hru interpretací. Přesto všechno stále shledáváme, avšak ne tolik vyostřené, ale přeci jenom latentně přítomné napětí tiše ignorujících se táborů. I když celá řada výtvarných teoretiků usiluje o nalezení vzájemného konsenzu, myšleno vytyčení perspektivy předmětu o vnímání a člověku oproštěného od

roztříštěného nazírání, tak se zdá, že cesta ke společnému postoji se nadále buduje jen velmi obtížně.

Následující podrobná analýza publikace *Fenomenologie vnímání* od Maurice Merleau-Pontyho, autora výtvarně výchovnou obcí dobře přijímaného a respektovaného, povede k zamyšlení, jak by jeho teorie mohla scelit historickým vývojem roztříštěný pohled na lidské bytí, které stojí ve středobodu kulturního vzdělávání.

V první části si vytýčením ústředních zdrojů dvou zmíněných směrů vyjasníme, co dává na specifčnosti merleau-pontovského způsobu bytí vnímajícího jsočina, co zakládá zdroj jeho rétoriky, pomocí níž se dostává k tzv. primátu vnímání. Ve druhé části přistoupíme k přímé aplikaci Merleau-Pontyho inovativního náhledu do současné praxe estetické výchovy.

### **1.1 Fenomén vnímání (empirismus – intelektualismus – merleau-pontovský dynamismus)**

M. Merleau-Ponty v knize *Fenomenologie vnímání* se zabývá problematikou struktur jednání ve vztahu k starším předcházejícím filosofickým systémům zejména empirismu a navazujícímu intelektualismu. Jeho niterný návrat k otázkám člověka samého znamená vývoj nové existenciální analýzy, kterou překonává alternativy předchozích ideologií. V průběhu strhujícího textu zavádí nový výkladový slovník, a tak postupně přetváří dosavadní pojmání lidské existence.

Již daleko dříve před Merleau-Pontym se filosofové snažili nalézt odpověď na to, co je vnímání, čímž zakládali cestu označovanou jako fenomenologie. M. Merleau-Ponty však v důkladné analýze svých předchůdců dospívá k tvrzení, že předešlé pokusy o vyjasnění jevu přinášejí usmrcení jak jeho, tak fenomenologie samotné. Způsob tázání, co je vnímání, dopředu předestírá rigiditu namísto merleau-pontovského, věčně aktivizujícího, vitálního pronikání k tomu, kdy je vnímání.

Empirismus přijímá vědecké postuláty fyziologie o těle, trpném reaktoru na kauzální účinky izolovaných neurofyziologických procesů. Fenomén vnímání se redukuje na pasivní bytí v sobě, na dopředu završené množství existenciálních kvalit určených pro odpovídající reakce organismu. Tělo se stává předmětem mezi ostatními. Živá bytost atrofuje, či spíše je atrofována ve své živosti. Z empiristické slepé uličky hledá východisko intelektualismus, i když jeho cesta spíše připomíná přehnanou alergickou reakci, než skutečné úsilí nalézt plodná východiska. Křečovitou snahou zavést člověka nazpět jeho lidství nechtěně přivádí k životu antitezi – klasickou dichotomii těla a vědomí. Duch byl povýšen na jednotu formy. Nově jsem duše bez těla vznášející se ve vzduchoprázdnu. Postrádám kvalitativní vrstvu pro ukotvení existence ve světě, pro detekci jemů.

Objektivní myšlení opomíjí, stejně jako empirikové, subjekt vnímání, v důsledku čehož musí intelektualistické vědomí vkráčet do role jakéhosi univerzálního myslitele, kde Já jsem normou pro všechno okolní. Svět je (trpně) konstituován výkonem vědomí. Všechny poznatky už musíme vlastnit v dokonalé podobě vycizelovaných pojmů, které sublimují do absolutní pravdy. Pro empirické tělo i pro intelektualistického ducha byl svět již jednou zkonstruován a nezbyvá než se podřídít jeho příkazům.

Nakolik si M. Merleau-Ponty uvědomoval latentní nebezpečí mocenských sil v umělých konstruktech, tak jak to činili např. Marshall McLuhan,<sup>1</sup> nebo v české výtvarné didaktice Jiří David či Hana Babyrádová,<sup>2</sup> nemůžeme s určitostí říci. Naopak, co mnohdy až explicitně prosvítá z mnohých odstavců, je kritika pasivnosti obou předešlých struktur. Každým návrhem (kupř. proměnlivá sensorická pole), stylem argumentace (např. remodulace tradičního pojmu gesta nově do formy otázky dráždící potřebu vyjasnění), tedy celou rétorikou odrážející způsob jeho myšlení zavrhuje uniformní mechanickou automatizaci ve prospěch aktivizujících, tenzních dvojsmyslů. Druhý pilíř jeho reflexe spočívá v přiznání života specifické živoucí vrstvy tzv. perceptivní zkušenosti, pro kterou M. Merleau-Ponty používá banálně vyhlížející název – **tělo**.

## 1.2 Návrat k perceptivní zkušenosti (tělo – před-objektivní pohled – perceptivní pole)

Tělo do doby M. Merleau-Pontyho bylo buďto zcela ignorováno nebo degradováno na neuvědomělý předmět mezi ostatními. „Pravou“ uvědomělost dodá až vědec (fyzik, psycholog) – nový apoštol pravdy, ovšem s cizorodými elementy, tudíž s celými významovými rámci. Do svébytné, jedinečné funkce tělové perceptivní zkušenosti rakovinotvorně proniká kompaktní struktura nového lexika. Pro původní fenomény se používají cizorodá měřítka ke zbanalizování, možná dokonce ke zdiskreditování jejich systémů. Podobný přístup můžeme již dlouhodobě pozorovat ve vytrvalé, agresivní ekonomizaci humanitních oborů. Alfou a omegou všech hodnot se stává peněží profit. Klient nahradil pacienta, člověk se stal zdrojem, bezdomovec příživníkem. M. Merleau-Ponty v konsekvenci s ohrožujícím stavem usiluje o zanoření se pod objektivní svět, o zhlédnutí života samého. Paralelně s tím chce navrátit vrstvě vnímání i samotným věcem ve světě původní fyziognomii, kdy se věci teprve rodí.

K vyjasnění obecných rámců specifické povahy perceptivních polí slouží Merleau-Pontyho otázky: Jak se kloubí psychično s fyziologičnem? Jaké je to, co stojí mezi transcendentálním subjektem a fyzicko-chemickým svazkem instinktu? Kde začínají limity předchozích výkladů?

Reflexivní pohyby v empiristické interpretaci nabývají hodnoty objektivních procesů. Jejich průběh a prostředky může tělo konstatovat, ale nijak se do nich opravdově nezapojuje. M. Merleau-Ponty odmítá úplnou nevinost reflexů, protože dle něj se přizpůsobují smyslu situace. Reflex se aktivně obrací k podnětům, tvořivě jim udílí smysl, který neměly každý jednotlivě, stojí s nimi ve vztahu současného zrodu. Na druhé straně nesmíme opomenout existenci světa nezávislého na stimulech, což důvtipně dokládá na medicínském případě bolesti neexistující končetiny, tzv. fantomové bolesti. Pokud by pocit byl vyvolán pouze na podkladě reflexivního vzruchu do konkrétní látky, pak by bolest chybějící hmoty byla

---

<sup>1</sup> S McLuhanovými tezemi se český čtenář může seznámit např. skrze publikaci *Člověk, média a elektronická kultura: výbor z díla*. (McLuhan 2000)

<sup>2</sup> Výtvarná výchova byla pro Jiřího Davida především cestou k všesmyslovému vnímání. Skepticky se stavěl k euforickým vizím jednostranného přejímání nových technologií do běžného života obecně a do vzdělávání konkrétně. Dovolával se zprostředkování duchovních hodnot a výchovy smyslů skrze přímé reálné interakce a mezismyslový kontakt na podkladě vlastního těla. V jeho stopách pak pokračuje Hana Babyrádová. Svým pojetím nachází v „živém těle“ spojnicí mezi tradiční funkcí rituálu a současnou zdevalvovanou výchovou a kulturou. Její pojetí těla znamená naději, protože umožňuje nezmanipulovaně zažít, jaké věci světa jsou, jaké je jejich bytí. (Babyrádová 2002)

nesmyslná. V případě, že by vjem utrpení vyplýval pouze z absolutního pravdivého vědomí sebe sama, pak žitě, skutečné pociťování by muselo být klamem, ne-li lží.

Pro možné východisko M. Merleau-Ponty odhaluje membránu citlivou na energii, relativně nezávislou na našich myšlenkách určovaných vůlí. Postupně zavádí triádu propojených pojmů: existenciální tělo – před-objektivní pohled – perceptivní pole. Pomocí nich jednak vytváří nově obnaženou platformu naší celistvé existence, jednak zdolává některá úskalí dřívějších závěrů. Každý termín v jeho argumentaci zapadá do uceleného systému směřujícího k otevřenosti, dynamice a aktivizaci.

Poněkud nečekaně nevyrvává tělo jeho otroctví, ale nově pro něj nachází i svobodu. Neumísťuje je do středu bytí, ale ani jej neopouští. Za těchto okolností přimyká tělo k své blízkosti, umožňuje mu spojovat se s vymezeným prostředím, splývat s rozvrhy a neustále se v nich angažovat. Tělo proměňuje v činnou vrstvu se svými řídicími mechanismy, jakými jsou např. perceptivní pole zhmotňující se v před-objektivních pohledech. V perceptivním poli se každá přítomnost může domáhat toho, že zafixuje náš život, abychom ji mohli vytvarovat ve svém zvláštním mikrosvětě.

Povšimněme si, jak dvojsmyslně vytváří celý prostor vnímání světa tam mimo mě i tam ve mně. Každý aktér v jednu jedinou chvíli se halí do masky nevolníka i pána. Před-objektivní pohled v merleau-pontovském specifickém ústrojí slouží jako glazura, která citlivě detekuje vlny intencí předmětných polí, jež vyzývají tělo k adekvátní sensorické orbě. Tělo fenomenální ve hře provokujících škádelní předbíhá tělo objektivní. Dle Merleau-Pontyho se mi tělesný prostor, ke kterému se tolik dovolává, dává dříve v uchopujícím záměru než v poznávacím záměru, protože já jsem svým tělem! Nemusím jej deduktivně hledat v objektivním prostoru. Prostřednictvím svého těla se můžu usadit ve svém okolí vykresleném jako soubor činných bodů – potencialit pro budoucí tělesné rozvržení v rámci celé vybízející se struktury.

Naproti tomu psychiatrickí pacienti disponují svým tělem v podobě beztvaré hmoty. Zakouší pohyb už jako dokonaný výsledek situace. Postrádají to, co M. Merleau-Ponty nazývá hybnou intencí. Subjekt vnímání si v hybné intenci vyvolané perceptivním polem zřizuje volný prostor pro nabytí vlastní existence, uspořádání světa podle rozvrhu daného okamžiku, protože svět k nám promlouvá jako k hybnému subjektu. Hybným rozvrhem M. Merleau-Ponty propojuje a zároveň doplňuje prozatímní dvousložkový subjekt – fyzikální tělo a vědomí o třetí článek – fenomenální tělo.

### **1.3 Odpovědi subjektu na intence světa. Intenciální oblouk (intence – mentální pole – syntéza – tělesná existence)**

Přijetí svébytné perceptivní existence nemusí být pro intelektualistického myslitele nijak jednoduché. Pozitivisticky orientované poznání se omezuje na intelekt. Akcentuje rozumovou činnost na úkor decentralizované smyslové zkušenosti. M. Merleau-Ponty čtenáře pobízí k přijetí myšlenky, že již samotné tělo je účinným zákonem svých proměn, svazkem žijících významů. Určitá intence se stane pro mě zajímavou, když existuje pro mé tělo – pro mou potenci připravenou zanořit okolní předměty. Ty v sobě latentně obsahují smyslová data zformovaná do určité konfigurace. M. Merleau-Ponty říká, že naučit se vidět barvy, znamená získat určitý druh mentálního pole, určitý styl vidění. Věc vysílá celé moduly, nikoli pouze

izolované kvality, které staré perceptivní a motorické pohyby reorganizují do nové hybné struktury.

V našem před-objektivním poli veškeré bohatství významu bývá naznačeno, ale ohlašuje se určitým nedostatkem. Nelze nezmínit pro učitele, zejména výchovných předmětů, stále více dotírající otázku: Jak toto slepé očekávání napínat až k nevydržení, zprostředkovat aktuální uskutečnění, přijímat intencionální výzvy či jim dokonce umět přicházet naproti?

Ostatně každé Merleau-Pontyho zdůvodnění, jako by bylo skrytou příručkou ideální pedagogiky, totiž toho, co je nově proklamováno pod heslem celoživotního učení. Při jeho způsobu vnímání nastane tenzní stažení, které poleví až ve chvíli, kdy dokážu odpovědět na atakující otázky. Pro někoho se merleau-pontovský počitek možná bohužel nekonstituje v plné zřetelnosti. Ve chvíli rozvinutí jako by uskakoval svému úplnému uchopení a tím i usmrčení. To „málo“, co se mi podařilo pocítit, nalézám v podobě rytmizující existence. Náhle se vztahuji k vnějšmu jsoucnu, abych se otevřela nebo uzavřela. Smyslové vědomí proti vědomí intelektuálnímu znamená: „Takhle se to ve mně vnímá, nikoli, že já vnímám.“ (Merleau-Ponty 2013: 270)

Další Merleau-Pontyho specifická oblast se vzpírá oné prazvláštní hierarchizaci západního typu. Umělé zaváděné polarizace všeho druhu, v nichž fenomén integrovaného života subjektu zaniká v entropii jednotlivě uzavřených systémů. Ať už empirismus nebo intelektualismus, jak Merleau-Ponty důsledně postihuje, se chová intolerantně. V duchu antihumanitních programů vytváří antipluralistickou jednostrannou orientaci k vytyčenému bodu. M. Merleau-Ponty celým svým pojetím usiluje nalézt harmonizující způsob vysvětlování bytostní existence.

Subjekt počítka pro něj není ani myslitel, který zaznamenává určitou dopředu vypreparovanou kvalitu, ani netečné prostředí, které je kvalitou zasaženo. Vnímající člověk se vklíní do potenci existenciálních prostředí. Poté, co volní prostor přijme výzvu, se dostaví chvění vyplňující mezery ve společném prostoru. Ostatně sám autor používá přiléhavý termín kopulace. Vědomí se vnořilo do smyslu. Tělo hledá postoj k naplnění celostního splynutí. Zároveň nemůžeme říci, že by vědomí po počítku pátralo tak jako u intelektualistů, ani to, že by počitek empiristicky vpadnul do toho, kdo pocítuje. Počitek se mi pouze propůjčuje jako modalita určité existence. V danou chvíli vidím více, než myslím. Už nyní se mé prvotní já dává k synchronizaci tím, čím se rozhodlo pro svět. Každá část celku citlivě reaguje na ostatní a vytváří jednotu právě existencí. Na druhé straně se M. Merleau-Ponty snaží zabránit podbízejícímu se zdání zbytečnosti specifických hodnot, plynoucích z přeci jenom „oddělených“ smyslových polí.

Než se však podíváme na konkrétní povahu vymezených smyslových polí, postupně přejdeme do druhé části tohoto textu. Cíleným vetknutím Merleau-Pontyho ideologie do oblasti výchovných předmětů přivedme k životu potenci pro možné řešení v úvodu nastíněného sporu.

## **2.1 Konkrétní příklad vytváření potenci – řeč jako výzva mému tělu**

M. Merleau-Ponty při výstavbě své teorie používá mnohdy hraniční případy tak, aby jednak maximálně podpořil nově se rodící myšlenku a zároveň vyhecoval čtenáře k vyjití ze

stereotypní uspávající kolébky. Rozrývá ustrnulé struktury myšlení přesně na těch místech, které si o to říkají, když provokují svou nabubřelostí rádobu nezpochybnitelné pravdy. Užití právě tohoto modelového případu pro učitele výtvarné, hudební, literární nebo pohybové výchovy může být zcela klíčové.

Vyjmenované obory často trpí na jedné straně mýtem tzv. absolutního individualizování prožitku z tvorby nebo interpretace. Intelektuální složku, totiž schopnost přeladovat se na různé výrazové prostředky, sofistikovaně dešifrovat různé výstavbové a významové struktury, mnohdy úmyslně ve jménu pohodlnosti, nezpůsobivosti učitele neúměrně převyšuje mantra emotivnosti a fantazijnosti. Na druhé straně právě ze stejných příčin ženou malého tvůrce k něčemu, co známe pod souslovím **literárnost obrazu** (paralelně hudby, pohybu...).

Jinak řečeno, učitelovy postupy nijak nenapomáhají k „myšlení“ obrazem. Žák sklouzává k vytváření konvenční symboliky – denotuje (např. znak boty pro dupnutí, auta pro hluk jízdy) v neprospěch – eximplifikace – výtvarné exprese. Žák jednoduše sáhne po jeho kulturou preferovanějším druhu myšlení slovem. Obrazový kód zcela spontánně začne podřizovat tomu, co **vypovídá** namísto toho, co **ukazuje**. Uplatňuje svoji dosavadní zkušenost, protože jinou ho nevybavili. Transformuje sémantická pravidla slova na obraz. Takto utvořené znaky nekladou příjemci žádný odpor, protože prostor k tvořivému domýšlení obsahů vzdělávající vytlačil ve jménu bezprostřední názornosti na úrovni pojmového vyjádření.

M. Merleau-Ponty chce mluvě navrátit její původní fyziognomii: „Zpochybnit běžné popisy, které pojímají myšlení i mluvu jako cosi strnulého a připouštějí, abychom mezi nimi spatřovali již jen vnější vztahy.“ (Merleau-Ponty 2013: 229) Opět svou pouť započíná tam, kde jeho předchůdci skončili, už jenom pro ten fakt, aby spolu s čtenářem pochopil, co napomáhalo onomu okleštěnému vnímání takového fenoménu, jakým bezesporu mluva je. Empiristé si řeč představují jako fyzikální jev, jako koordinované elektronické vysílání impulzů do příslušných center podle zákonů nervové mechaniky. Ve výsledku dosahují toho, že to není subjekt, **kdo** mluví. Intelektualisté ve snaze vyhnout se zplošťujícímu znelidštění, nakonec dosahují stavu, kdy – to není subjekt, co mluví, ale co **myslí**. Ať už psané nebo mluvené slovo nemůže být samo o sobě nositelem žádného smyslu. Prázdný obal patřičně zahalí až naše uvědomělé vědomí.

M. Merleau-Ponty se však k těm, ke kterým se napíná jeho snažení, chová velmi ohleduplně. Obtížně přijatelné zpochybnění změkčuje v podobě prostředku, jenž stál na přechodu toho, co bychom mohli charakterizovat jako analogový a digitální styl mluvy. Ač v psané podobě se euroamerická kultura vydělila od její řecké obrazové povahy, v mluvené řeči si stále dopomáháme gestičností, tedy spjatostí s kontextem prožívaného, žitého prostoru. Právě proto dle M. Merleau-Pontyho nemusí proběhnout uvědomělá digitalizace v procesu myšlení. Gesto zloby je hněvem. Nemusím myslet na hněv. Citlivě nastavené gesto hněvu vtěluje sebe samo.

Mnozí učitelé výtvarné výchovy předpokládají automaticnost (!) těchto chvil. Avšak samotný autor říká, že nemůžu rozumět gestům vypadlým z mého prostředí. Potence zaklíněná v gestu se musí setkat s naším vnitřním nastavením. Jako by intence druhého pokryla na malou chvíli mé tělo. Merleau-Pontyho gesto se předvádí jako otázka, nikoli jako

tvrzení. Právě vpravení fenoménu do struktury otázky ve vzdělávání zavádí onen dvojsmysl. Jde o onu plodnou tenzi, která žáka doslova pudí k nalezení vhodné polohy fenomenálního těla (posléze těla vitálního). Jednoduše řečeno, gesto i laická veřejnost dokáže chápat jako neutrnulý čin, jako eventualitu k přijetí či odmítnutí.

V tuto chvíli však M. Merleau-Ponty jde ještě dál. Vhazuje slovo přesně do stejných vod, kde před chvílí opustil gesto. Jak ale vyprostit slovo od jeho dusícího, historičností utkaného korzetu, tak aby se neutopilo? Slova v řeči přeci nemůžeme přijímat jen tak. Mluvíci se musí naučit zákonům promluvy. Slova naše kultura chápe v první řadě jako konvenční (vážené) znaky, kdežto gestům vyhraňuje prostor prvotních primitivů, popřípadě zatím dostatečně nepropracovaných dětských (dětinských) světů.

Do média jazyka, jakoby odnikud ale o to zákeřněji, pronikl předpoklad absolutní čistoty, průzračné konvenčnosti znaků. M. Merleau-Ponty z usmrcující smyčky uniká de facto dvěma způsoby.

Jednak v duchu frommovského<sup>3</sup> přístupu vymaňuje slova ze způsobu seskupení **mít** a nově je vrhá do modality **být**. Určitý člověk pak nevlastní zásobu slov, ale vědomí způsobů užívání (bytí) slov. Předmět se nám jeví jako neurčitý do té chvíle, než pro něj nalezneme jméno, než jej jediným organizujícím aktem stvoříme i usmrtíme zároveň. Autor pro vysvětlení sahá do oblasti učení se jazyku.

V cizí zemi začínám rozumět slovům díky místům, která zaujímají v kontextu jednání určitý styl. Slova konstituují pole jednání, strukturu pro potenciální umístění mého těla do ní. Slova tím proměňuje v místa řečového světa (stejně jako zvuky v hudbě, linky v obraze), modality, jež jsou mi v mém celkovém vědomí dány. Tělo předvádí do hlasité podoby určitou hybnou podstatu, rozvíjí artikulační styl slova, naplňuje intenci ve skutečném pohybu. Komunikovat s ostatními zakládá komunikaci s určitým stylem bytí a jeho světem. V průběhu synchronizace významové intence druhého, metamorfózuje má existence, charakter mého bytí. Důraz na žití skrze řečnické akty M. Merleau-Ponty vyjadřuje též tak, že zaznamenává v bytí člověka více druhů jazyků (hudební, obrazový, pohybový), ale pouze v jediném skutečně žijeme, protože nemůžeme patřit dvěma světům současně.

Druhé řešení dotváří výše načrtnuté. Slovo navrácí jeho porodnímu lůnu. Laická veřejnost ve svém konzumním užívání slov nedokáže prohlédnout za jejich okatě vystavující se horizonty. V okamžiku četby poezie zjišťují, že s navyklým smyslem slov si zde nevystačí, protože slova se mění v klíče do tajemných příbytků jedinečných existencí. Západní kultura jak mluvenému, tak psanému slovu zaplatila krutou daň. Naše písmová latinka i její fonetické tvary obsahují významově prázdné částice. Omezili jsme každodenní kontakt se skutečností. Naproti tomu svět Východu záznamovému systému (kaligrafii, zvukové tonální mluvě – téměř až hudební intonaci měnící význam slov) ponechal hudební, gestické a obrazové kvality, a tudíž předměty světa nemusí jen zpodobovat, ale může je znamenat. Evropan svět poznává, ale Asiat se na něm účastní – ztotožňuje se. Jeho znakový svět jsou rytmické transformace registrovaného prostoru.

---

<sup>3</sup> Erich Fromm ve své knize *Mít, nebo být?* předkládá analýzu dvou existenčních způsobů bytí, které se odrážejí v chování jedince a obecněji i ve vývoji mluvy konkrétní společnosti. (Fromm 1994)

Pro českého učitele našťestí M. Merleau-Ponty, vedle něj samozřejmě celá řada dalších (např. Eduard Ovčáček, Miloš Urbásek, pedagogicky Raymond Murray Schafer, Kateřina Dyrtrtová ad.), dokázal znovu objevit sice již sotva viditelné, ale přeci jenom detekovatelné impulzy běžného alfabetského kódu. S dětmi můžeme pozorovat rytmiku nejružnějších žákovských zápisů, poslouchat melodiku cizích jazyků, pozorovat kadenci rozličných pouličních rozprav atd. Způsob řeči odkazuje k tvaru užití svého těla, svého světa.

## 2.2 Povaha smyslových polí

I když intence světa se podílí na jednotě světa, nemůžeme z výše uvedeného říci, že by existovala jejich jediná univerzální hodnota. Stejně tak různorodé smyslové prostory se pozměňují v konkrétní momenty celkového uspořádání. M. Merleau-Ponty uvádí příklad z koncertních sálů, kde poslech bez zrakové kontroly načrtává zcela jiné konfigurace než s otevřenými očima. Aby důrazněji potvrdil předpoklad jednotlivých smyslových polí, sahá do světa nevidomých.

Běžnou, ale mylnou, bývá domněnka plnohodnotné substituce zraku hmatem u slepých pacientů. Ti běžně vypovídají o barevných prožitcích, světelných mystériích ad. Jakmile takto hendikepovaný dostane příležitost úplného uzdravení, přichází značné rozčarování. Spontánně hmatá po světelných paprscích. Tvary objíždí zrakem přesně tak, jako by to dělal rukou. Od narození slepý se naučí vidět, až když umí přesouvat svůj pohled právě jako pohled a ne jako ruku. (Merleau-Ponty 2013: 278) Smysl náhrady pro tělo se sice vyskytuje, ale v organismu nejsou náhražky nikdy úplným ekvivalentem nepřítomných funkcí. To, co zajišťuje zdánlivou souvislost mezi smyslovými poli např. u hendikepovaného, je intelektuální chápání. Nicméně významová shoda na úrovni *ratia* nedokáže plnohodnotně zajistit fúzi do jedné jediné zkušenosti.

Z tohoto závěru můžeme vyvodit několik faktů. Jednak úsilí smyslových polí se liší od činnosti intelektuálního chápání, a jednak každé smyslové pole se zakládá na odlišné struktuře bytí, které nikdy nedokážeme přeložit beze zbytku.

Každý počitek obývá vlastní pole. Každé pole se otevírá zvláštním systémem jsoucen. Každý smysl si konstituje svoji malou krajinu uvnitř velkého světa. V nitru bytostného území máme jeden způsob, jak být vzhledem k prostoru. Jak jej jedinečným způsobem tvořit. Jiný prostor bytí vytváří zrak, jiný sluch a všechny vystupují s nárokem na celkové bytí. Pokud bych se však uzavřela pouze do jediného, došlo by k odtržení od skutečného žití. Zkušenost by se vychýlila a s ní i celé mé tělo. Ve výtvarně výchovném světě, a nejen v něm, má zkušenost „oddělených“ smyslů své místo. Především M. Merleau-Ponty se vyjadřuje o zaměřeném pohledu. Požadují-li po dítěti, aby uvědoměle hledalo určitou kvalitu, musí ono vytrhnout nějakou část celku. Celkové pozorování nahradit lokálním viděním.

Žák vytrhuje pohled světu, aby začal klást otázky samotnému pohledu. Pozastavuje nošení se do intencí světa. Čisté vizuálně na malou chvíli dostává smrtelný zásah, čímž uvolňuje své místo pro kritické vidění. Učitel pak ve své roli neustále balancuje mezi potřebou svých svěřenců prožívaného vidění, hmatání, slyšení a vydělené zkušenosti, která zkoumá sebe sama, aby se poučila, aby našla případné trhliny či další dosud zahalené intence.



Ještě než se podíváme na význam syntézy, ráda bych zmínila druhý výchovně vzdělávací přínos chvilkového, druhově uzavřeného zkoumání. Zvláště vizuální obor naráží na svou takřkajíc přílišnou obrazivost (období ikonoklasmu předkládá více jak výmluvný příklad). Interpret se nadmíru orientuje na – **co** (tam) je, namísto – **jak** to (tam) je. Obsahy vybudované především na slovních strukturách (literárnost obrazu) žáka ruší natolik, že přestává vidět utvářející formu. Merleau-Pontyho stylem rétoriky malý pozorovatel zakouší neschopnost dostatečně se zanořit do expresivního tvaru.

Naproti tomu hudební či taktilní systémy disponují pro výtvarného pedagoga výhodou abstraktnosti. Je-li lektor dostatečně připravený na didaktický transfer, dokáže nalézt cesty, jak důvtipně uchopit to co se mu přirozeně nabízí v „jiném“ oboru např. tím, že pro žáka vytváří hmatové hrátky (karty, kostky ad.). Sice jej chvilkově vytrhává z přirozeného vnímání, ale naplánovaným průzkumem atakuje z jiných míst různé struktury smyslových polí a konečně i žákovských myslí. Záměrně modeluje bojová pole, aby napomohl hladšímu vytanutí zanořujících se a věčně uskakujících kvalit.

### 2.3 Synchronie

Pedagogickou vsuvkou jsme se dopracovali k další rovině Merleau-Pontovských úvah o sensorických procesech. Didaktická cesta nakonec směřovala k tomu, čeho se současný vzdělávací prostor dovolává nejvíce – k integritě, k provázanosti oddělených oborů. Promyšlenost integrujících procesů ve výchově je, alespoň dle mého názoru, nezbytná. Nicméně rozebíraný autor se ve svých úvahách dovolává trochu odlišné synkreze. Staví na předpokladu, opět doloženém celou řadou konkrétních případů, před-prediktivní jednoty vnímaného světa. Jinak řečeno, zatímco pedagog učí žáka intelektuální syntéze, M. Merleau-Ponty se vyjadřuje k tomu, co známe pod pojmem synestezie.

Receptory fenomenálního těla, když rozvíjí své prostředí, se uspořádávají tak, aby umožnily svou synergii vnímání předmětů. Samotný zápas se hraje spíše na hřišti implicitního vedení než v jasnozřivém vědomí. Celistvost splétajícího aktu se samovolně uspořádává podle vzoru jednoty tělesného schématu a kompaktnosti předmětu samotného, čímž se odlišuje od syntézy intelektuální. Každý pocíťovaný aspekt objektu předestírá pozvánku pro další a další. Obdobně jako když konkávní a konvexní průniky v barokním chrámu či těsný ve fuze pudí průchozího k vykonání příštího kroku. Jednotlivé prostorové nebo zvukové informace odkazují k celku.

Divák pocíťuje komprimaci z plastických náznaků, ještě než se do nich skutečně dostane. Toto nakupení způsobuje zejména v hudebních útvarech, že vnímání souzvuků začne rozptylovat náš smysl pro oddělené sledování lineárních jednotlivostí. Pohlcovat je ve prospěch souhrnného vjemu. Výsledný dojem komprimace nabývá hodnot kvalitativně nového sdělení. Sluchové, hmatové, zrakové intence znovu a znovu aktivizují modalitu existence, synchronizují mé tělo. Když se rozezní zvuk, vlny narážejí právě do membránové vrstvy fenomenálního těla. Vyburcují k životu celé mé sensorické bytí, zejména barevnou citlivost. Energie podnítí jakéhosi latentního tlumočnicka, myšleno systém ekvivalencí a mezi-smyslových transpozic.

V závěru pojednání o smyslových polích zaznívá Merleau-Pontyho opět didakticky hodnotný výrok o nezavršenosti scelujících komparací: „Ve chvíli, kdy by věc byla dosažena,

byla by bez jakéhokoli tajemství vystavena našim zrakům. V okamžiku, kdy bychom se domnívali, že ji vlastníme, přestala by existovat jako věc.“ (Merleau-Ponty 2013: 290) Povzbuzující poselství pro každého, kdo má co do činění se vzděláváním...

Zde na tomto místě, bychom mohli náš společný průnik do zkoumané publikace opustit. Dokázali jsme najít styčné pilíře pro nový způsob náhledu v oboru, který je sycen různými kulturními zdroji v evropské tradici rytmičovanými dvěma hraničními diskurzy. Nicméně dlouhodobě bobtnající konflikt, ať už konkrétně v rámci teorie a praxe výtvarné výchovy, nebo obecněji výchovy či kultury jako takové, se až neviditelně halí do hávu toho, co jsme si v počátku poněkud stroze nazvali „tendence k emocionalitě“. Pokud nyní nestrhneme maskující roušku, vyvstane nebezpečí, že ponecháme možnost utvářet extrémní polarizaci jiného druhu.

## 2.4 Objektivita versus subjektivita vnímání – tělo jako měřítko všech věcí

Jednoduše bychom ji mohli pojmenovat jako zápas totální objektivity versus absolutní subjektivity, přičemž první bývá nekompromisně spojováno s racionalismem a druhé zásadně a jenom s příklonem k emocionalitě. Na jedné straně (především vědou) se uměle vytváří vyšší instance konstituované univerzálním vědomím, kterým by submisivně podléhaly instance „nižší“, kupř. sny, fantazie, mýty. Na straně druhé, zcela proti prvnímu výkladu, především psychologizující směry dávají vzniknout izolované subjektivitě, jako citové zakoušení nesdělitelného života s nekonečným množstvím soukromých držav. Především druhá varianta si získala až bezmeznou popularitu u velké části výtvarných pedagogů.<sup>4</sup> Svou domněnkou, že výtvarná výchova je záležitostí nekonečných osobních pocitů, že scelující objektivně nastavená pravidla pro vnímání by usmrtila „labilní“ duši dítěte, vytvářejí (uvědoměle?) podklad pro nová nestabilní separovaná teritoria, která, zazní-li mocenský požadavek, bude lehké zlikvidovat.

M. Merleau-Ponty zdůrazňuje přímou souvislost mezi člověkem sekundárně vyděleným prostorem a prostorem přirozeným. Výše zmíněné existenční alternativy se neuzavírají do sebe, nestaví vypreparované ostrůvky bez komunikačních mostů k živé realitě. „V průběhu samotného snu neopouštíme svět: prostor snu se vylučuje z jasného prostoru, ale využívá všechny jeho artikulace, svět na nás doléhá i ve snu...“ (Merleau-Ponty 2013: 359) Naproti tomu v chorobné halucinaci dochází k separujícímu zamražení výrazů lidských situací bez odkazů ke společným plochám. Stejně chorobomyslně působí extremizace subjektivismu – typ vedení výtvarné edukace, kde lektor má za to, že buďto si každý o díle může říkat, co chce a jak chce, nebo (mnohdy současně) nemůže říci nic, protože kolem dětské/umělcovy tvorby září aura nedotknutelnosti až nepostihnutelnosti. Stejně jako různé typy antropologických prostorů by se jen těžko vznášely ve vzduchoprázdnu bez jakýchkoli vazeb k realitě, tak obrazové výpovědi mají svůj ukotvující kontext ke společně sdílenému, interpretovatelnému světu.

Poslední odstavec se vyjadřoval k objektivitě vnímání. Naznačoval některé obtíže vzešlé z tradice evropského romantismu, který vyzdvihl do povědomí punc subjektivitu a geniality. Pojem génia diskurzivně obrátil pohled na skutečnost, pozměnil dosavadní pojetí uměleckého procesu, nevyjímaje její výuku. Silně romanticky založení reformátoři (ve

---

<sup>4</sup> Situace je nejpřílehlavější pro výuku výchovných předmětů, které jsou ve valné většině učeny neaprobovaně a často i nekvalifikovaně k doplnění úvazku zbývajících pracovníků školy.

výtvarné didaktice např. John Ruskin<sup>5</sup>) rozšířili hranice alternativ výchov k umění. Do didaktiky proniká termín „dětská tvorba“ se všemi důsledky. Zejména pedagogičtí praktici uchylující se k redukci předkládaných teorií stále, dnes jako jindy dospívají k podobě sentimentální výtvarné pedagogiky, popřípadě žáka oblékají do hávu malého idealizovaného neposkvrněného „barbara“ v duchu rousseauovsko-tolstojovské tradice. (David 2008: 326) Učitel, s falešnou proklamací o nutnosti rozvoje emocionality, společně se svými žáky až zbaběle utíká na rajský ostrov vysněného štěstí. Stále více se vzdaluje přímým vztahům k prožívaným situacím, v konsekvenci čehož svého malého svěřence izoluje od možností skutečných dotyků a sdíleného kolektivního bytí.

M. Merleau-Ponty už v otázce: „Jak může existovat něco objektivního?“ (Merleau-Ponty 2013: 367) předestírá svůj postoj k věčnému tématu umělých polarizací, redukcí ať už jedním, či druhým směrem. Tak jako na jiných místech znovu citlivě zceluje zpřetrhané vazby celostního prožitku v podobě triády předmět – proces vnímání – tělo. Tělo v jeho podání funguje jako nejcitlivější barometr, který se neustále seřizuje na podkladě vlastních limit i okolních struktur. Výsledkem komunikačních hrátek je stanovení optimálních vzdáleností a tvarů, z nichž chce být objektivní předmět viděn při současném nalezení svého místa pro mé tělo, mé pravdy. Ve chvíli, kdy fenomenální tělo našlo nejvyzrálejší bod vcítění, tak otevřená tělová zkušenost se zakořenila do věci.

Při tomto způsobu zjevování si věc uchovává invariantní rysy. Všechny její hodnoty jsou předem zahrnuty ve vzorci jejího vztahu s tělesným kontextem. Při hmatání předmět svými strukturami modeluje pohyb naší ruky, stejně jako to dělá u ruky jiného člověka. Hladkost, drsnost, hrbolatost, ostrost, jsou způsoby, jimiž sociálně společený předmět využívá čas našeho haptického průzkumu. Tak můžeme přijímat totožné, objektivní struktury pro všechny, kde se předmět nabízí tolika různým, i tolika stejným lidským tělům, zároveň vytvářet své konstrukty, když objekt vnímání vzdoruje úplnému obnažení. M. Merleau-Ponty dává tělu funkci ochranné pojistky. Díky ní nejsme obětováni ani na otrocký oltář nepostihnutelné věci, ani na pospas božskému, nedotknutelnému duchu vědomí. Význam věci nabitě antropologickými predikáty sestupuje do společného světa a atakuje lidská pole všech účastníků světa.

## Závěr

M. Merleau-Ponty usiloval nalézt plodné východisko z rozdrobených střípků struktur lidského jednání. Též v české výtvarné výchově poloilegálně již v období totality část teoretiků i praktiků zapracovávala učení o triádě vnímání – myšlení – činnost v rozměru smyslové výchovy. Didaktická praxe těchto metod (např. smyslová a duchovní výchova Marty Pohnerové) staví na prožitku skutečnosti, na bázi celého smyslového sensoria. Nezříká se ani odhalujícího vnímání, vzpomeňme Merleau-Pontyho analytický reverzibilní průzkum pohledu samotného, ani individuálního před-objektivního kontaktu s přírodou a společností, nevědomé senzibility.

Kniha M. Merleau-Pontyho nabízí hlubší průnik do fenomenologie vnímání, bez jehož povědomí by se neměl obejít žádný kompetentní pedagog, natož pak ten, pro kterého je cesta

<sup>5</sup> Českému čtenáři charakterizovaná např. skrz *Století dítěte a výzva obrazů (eseje)*. (David 2008: 19–25)

percepce takřkajíc denním chlebem, zvláště když současná česká výtvarná výchova vychází z více zdrojů včetně těch fenomenologických.

**SEZNAM LITERATURY**

BABYRÁDOVÁ, Hana. *Rituál, umění a výchova*. Brno: Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, 2002. ISBN 80-210-3029-1.

DAVID, Jiří. *Století dítěte a výzva obrazů (eseje)*. Brno: Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, 2008. ISBN 978-80-210-4593-4.

FLUSSER, Vilém. Moc obrazu. *Výtvarné umění*, 1996, roč. 20, č. 3–4, s. 131–138. ISSN 0862-9927.

FROMM, Erich. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko, 1994. ISBN 80-206-0469-3.

MCLUHAN, Marshall. *Člověk, média a elektronická kultura*. Brno: Jota, 2000. ISBN 80-7217-128-3.

MERLEAU-PONTY, Maurice. *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH, 2013. ISBN 978-80-7298-485-5.

(Mgr. Dagmar Kotlíková je studentkou prezenčního doktorského studia na Katedře výtvarné výchovy UK PedF).